

Лариса Білоус

Допомога постраждалому від війни єврейському населенню Східної Галичини (1914–1917)

У статті розглянуто діяльність організацій, що займалися наданням допомоги постраждалому від війни єврейському населенню на території Східної Галичини у 1914–1917 рр., зокрема, Єврейського комітету допомоги (Львів), Єврейського комітету допомоги жертвам війни (ЕКОПО), Південно-Західного комітету Всеросійського Земського Союзу тощо.

В статье рассматривается деятельность организаций, которые были задействованы в предоставлении помощи еврейскому населению Восточной Галиции, которое пострадало от войны, в 1914–1917 гг., а именно: Еврейского комитета помощи (Львов), Еврейского комитета помощи жертвам войны (ЕКОПО), Юго-Западного комитета Всероссийского Земского Союза и пр.

The point of this article is researching work of the public organizations which helped Jewish people suffering from the war in Eastern Galicia in 1914-1917: Jewish Committee for the Relief (Lviv), Central Jewish Committee for the Relief of Victims of War, South-Western Committee of the All-Russian Union of Zemstvos etc.

На початку ХХ ст. Галичина була регіоном Центрально-Східної Європи з найбільшою концентрацією єврейського населення, розсіяного по містах, містечках та селах. У 1867 р. євреї стали повноправними громадянами Австро-Угорщини, галицькі євреї роком пізніше. Вони отримали доступ до шкіл, університетів та урядових посад, право володіти землею, а отже можливість інтегруватися в імперське суспільство. Деякі євреї

справді наблизились до імперської культури, якась їх частина була асимільована, проте переважна більшість галицьких євреїв продовжувала дотримуватися традиційного способу життя¹.

Напередодні війни євреї становили більше 10% (майже 900 000 чол.) від загальної кількості населення Східної Галичини (близько 8 млн чол.), основним родом їх занять були торгівля (35%) та промислове виробництво (фабрично-заводське, ремесла; 29%), значно менше — сільське господарство (14%), «вільні професії» (адвокати, лікарі, вчителі тощо; 6%)². Єврейське населення зазначеного регіону характеризувалося високим рівнем урбанізованості: 52, 83% проживало у містах з населенням понад 5 000 чол.³

Під час Першої світової війни Східна Галичина стала ареною військових дій австрійської та російської армій.⁴ Відомий письменник та етнограф, співробітник Всеросійського Союзу Міст Семен Акимович Анський (1863–1920; справжнє ім'я — Шлойме Занвель бен-Аарон Раппопорт)⁵ у своїй праці «Знищення євреїв у Польщі, Галичині та Буковині (1914–1917)» писав: «Перші тривожні сигнали, що надійшли з Галичини, створювали враження, що події, які там відбуваються, недоступні для людського розуміння. Величезний регіон проживання мільйонів євреїв, які до цього часу мали усі людські та громадянські права, а тепер оточені кров'ю та металом, відрізані від світу та у повному розпорядженні козаків та солдатів, які подібні до диких тварин»⁶.

З наступом російських військ заможна частина мешканців міст та містечок Східної Галичини втекла у внутрішні області Австро-Угорщини. У 1915 р. у Відні перебувало 77 090 єврейських біженців (майже 56% від загальної кількості у місті), 57 159 — надала притулок Богемія, 18 429 — Моравія, 30 000 — Угорщина⁷. 7 квітня 1915 р. унтер-офіцер жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичина звітував: «М. Рогатин. До війни нараховувалось трохи більше 1 500 будівель, на другий день після битви згоріло майже 300 будинків та крамниць, збитки — майже 3 млн руб. Причина пожежі,

згідно заяв мешканців, — козаки; все підпалювали та розбивали після того, як відступили австрійські війська, козаки змушували мешканців брати різноманітні речі, переважно єврейські, та при цьому казали: «Беріть та несіть собі додому, бо все одно пропадає, зараз буде все горіти», і жителі слухняно брали, а потім прийшла російська поліція і все відібрала»⁸. Навесні 1915 р. у Рогатинському повіті більшість населених пунктів постраждала переважно саме після приходу російських військ, а не під час битви. Так сталося у селах Кліщівна та Ферліїв, містах Стратин та Бобрськ, містечках Вибранівка та Берездівці⁹. Розмах погромних настроїв, пов'язаних в першу чергу з прагненням наживи (грабували помешкання та комерційні установи, які часто-густо належали євреям), у російській армії та серед місцевого населення призводив до остаточного руйнування життя громад: у центральній частині м. Перемишляни навесні 1915 р. було розорено та спалено 30 християнських та 124 єврейських будинки, в тому числі й крамниці. У містечку Глиняному Перемишлянського повіту — 10 християнських та 203 єврейських будинки, в м. Свірж — 78 християнських та 48 єврейських¹⁰.

У фінансовому відношенні регіон був знекровлений. Відповідно до інформації, отриманої жандармським управлінням, «населення набуло характеру очікування, що буде далі, але в районі спостерігається — вся інтелігенція пішла в Австрію, залишилась сама біднота»¹¹. Галичани страждали не лише від пожеж та руйнувань, а й від військових реквізицій: як австрійські, так і російські війська забирали коней, рогату худобу, свиней та зерно¹². На підконтрольній Росії Галичині, фільварки, великі маєтки були майже усі зруйновані. Великі обшири землі залишались необробленими, що потягло за собою скорочення запасів зерна, фуражу та сільськогосподарських продуктів майже вдвічі. Військові реквізиції у свою чергу позбавили населення трудової, молочної та м'ясної худоби. Постійний рух військ через територію збільшив потребу у продуктах, що призвело до дорожнечі та різкої нестачі товарів першої необхідності. Економічна криза, викликана війною, позбавила більшість

жителів заробітку, що змушувало їх звертатись за допомогою як до єврейських, так і до загальноросійських благодійних товариств.

Важливу роль у погіршенні становища єврейської частини населення Галичини відіграв наказ генерал-губернатора графа Г. Є Бобринського від 13 лютого 1915 р., яким він фактично звинуватив усіх євреїв у шпигунстві та заборонив переїжджати з одного міста в інше у межах повіту: «На основі наказу головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту, з огляду на посилення шпигунства серед євреїв останнім часом, воєнний генерал-губернатор Галичини, керуючись пунктами 1, 2 та 3 «Положення про місцевість, яка оголошена такою, що перебуває на військовому стані», постановив: 1) забороняється в'їзд в межі Галичини особам єврейської національності; 2) забороняється особам єврейської національності переїжджати з одного повіту Галичини до іншого; 3) винуваті у порушенні цієї постанови підлягають в адміністративному порядку штрафові до 3 000 руб. або ув'язненню до трьох місяців»¹³. Це остаточно зруйнувало господарське життя краю, і навіть коли обмеження свободи пересування було скасоване, а економічне становище відповідно дещо покращилось, галицьке єврейство було вже не в змозі зарадити своїм щоденним найменшим потребам¹⁴.

Занепад економічного життя краю (зупинення промислового виробництва, зниження попиту на ремісничі вироби, відсутність сировини) означав для євреїв розорення та перетворення на жебраків. Заборона вільного пересування по території Галичини та прилеглих областях, унеможливила єврейську торгівлю, та зумовила її перехід в руки християн. Закриття чайних, які утримували євреї, а також різні місцеві обмеження (наприклад, у Борщеві була заборонена єврейська торгівля хлібом на вулицях з тієї причини, що вони відмовлялися торгувати в суботу) лише додатково погіршували їх становище¹⁵.

Кілька десятків тисяч євреїв було виселено вглиб європейської частини Росії, а також в Сибір. Переважно вигнанці не мали можливості взяти з собою необхідні речі, йшли пішки

сотні верст. Але з прибуттям на місце поселення вони могли розраховувати на допомогу єврейських комітетів — отримати харчі та одяг. Частина виселенців (близько 4 000 чол.) отримала у Пензі допомогу від американського консула у Москві, який видавав їм по 10 руб. в місяць на душу з сум, пожертвованих американськими євреями¹⁶.

Справа опіки над жертвами війни активізувалася у Львові одразу з початком війни. Поряд з кухнями для убогих постали дешеві кухні на вулицях Оссолінських, Гродецькій та Замарстинівській, які очолили Г. Аргасінська, М. Дуленбянка, М. Гостинська, В. Гозерова та М. Ломніцька. Наприкінці 1914 р. у Львові діяло 78 кухонь: 15 — для інтелігенції, 22 — народних, 12 — при благодійних закладах, 22 — у притулках, 4 — при будинках інвалідів та 3 чайних. Щоденно ці установи видавали 38 160 обідів, з них 1 282 — платних¹⁷. Восени 1914 р. у Львові діяло 5 єврейських їдалень (згодом було створено ще одну), які щоденно видавали 4 000 обідів, а також хліб та паливо, але це була лише крапля у морі загальних злиднів¹⁸. Такі їдальні могли прогодувати 5–6 тисяч чоловік. Це менше ніж $\frac{1}{4}$ тих, хто потребував допомоги. Тим не менше, до пунктів харчування зверталися неохоче і воліли отримувати допомогу продуктами, що сприймалося як менше приниження, ніж готовий обід.

До Львова продовжували стікати біженці з інших міст і своєю появою вони лише посилювали бідність. Згідно статистичних даних у період з 1 серпня 1914 до квітня 1915 р. смертність серед євреїв виросла у 11,5 разів порівняно з довоєнним часом¹⁹. Один з представників Земського Союзу у Львові повідомляв: «Я бачив сцени, які, здається, навечно закарбувалися у моїй пам'яті: напівпідземні барлоги, наповнені напівголими людьми, які буквально не мали в чому вийти на вулицю; голодних дітей, позбавлених батька, а часто й матері, напівочманілі натовпи, які тісняться зранку біля дверей синагоги, щоб вирвати один у одного квиток на отримання кілограма хліба; бачив божевільних, які втратили розум від жахів війни»²⁰.

Єврейський комітет допомоги виник у Львові з початком війни. Його очолив Самуїл Едлер Горовіц, який на той час був лідером релігійної громади²¹. Комітет займався наданням медичної допомоги солдатам, а також опікувався бездомними дітьми та біженцями, що стікались до Львова. Новопостала організація існувала за рахунок пожертв львівських євреїв, які були недостатніми для задоволення потреб, що щоденно зростали. Іншим завданням, що постало перед комітетом, було створення Єврейського легіону Добровольців (Jüdischen Freiwilligen Legion), організатором якого став доктор Ф. Вашіц. Проте після приходу російських військ до Львова, Легіон змушений був покинути місто, а його члени ввійшли до складу австрійської армії²². Комітет допомоги проіснував до кінця серпня 1914 р., а з наближенням до міста російських військ більшість членів комітету виїхала на Захід, залишилися лише Якуб Діамант, Еліас Гешеля та Якуб Штро, котрі в подальшому разом із Бернардом Хаузнером стали лідерами львівської єврейської громади²³.

У Львові з його 60 000 єврейського населення життя громади занепало. До 20 000 чол. — заможні мешканці та інтелігенція — покинули місто. Громада фактично залишилась без коштів та керівництва. Її нові лідери (Якуб Діамант, Еліас Гешеля, Бернард Хаузнер та Якуб Штро) продовжили справу Комітету допомоги, діяльність якого не припинилась навіть коли Якуб Діамант був взятий російською владою під варту в якості заручника від львівської єврейської громади і перебував у в'язниці 4–7 вересня 1914 р. Важливим поповненням незначних ресурсів Комітету були 200 центнерів борошна, наданих російською владою із запасів, які залишили австрійські війська, а також 500 кг хліба, що надходили додатково щоденно. 26 вересня 1914 р. воєнний генерал-губернатор Галичини граф Г. О. Бобринський наказав передати президії міста Львова значну кількість провізії для допомоги нужденним: 256 000 кг борошна, 32 000 кг цукру, 24 000 кг крупів, 12 000 кавових консервів, 56 000 кг солі. Вказана провізія була розподілена по 7-ми дільничних складах і вже звідти розподілялася попечителями населенню, що

потребувало допомоги. Завдяки такій ініціативі нової влади припаси отримали 19 537 чол.²⁴ На початку листопада 1914 р. знову було прийнято рішення про надання населенню допомоги натурою (тепер вже щотижня, а не раз на місяць, як було раніше)²⁵. Становище громади було важким, адже не потрібно забувати, що активи усіх єврейських установ та організацій були евакуйовані до Відня, а дохід від грошових зборів був незначним.

27 вересня 1914 р. газета «Львівське військове слово» надрукувала повідомлення про створення Головного крайового благодійного комітету під керівництвом генерал-губернатора графа Г. О. Бобринського (товариш голови — Ф. І. Свистун)²⁶. Новостворена установа ставила за мету надання допомоги населенню краю незалежно від походження та віровизнання. Завдяки домовленості між Головним комітетом та Київським губернським земством до кінця 1914 р. у Львові очікували отримати 300 000 пудів жита та пшениці²⁷.

Для надання допомоги населенню м. Львова при міській управі наприкінці вересня 1914 р. був створений під головуванням градоначальника Міський продовольчий комітет, який складався переважно з русофілів: проф. Ф. І. Свистун, присяжний повірений, доктор Л. А. Павенцький, а також члени міської думи — доктор Стеслович, доктор Шлейхер та Шковрон. У розпорядження комітету від російського уряду надійшла місячна допомога у вигляді продовольчих товарів та грошей (60 000 руб.)²⁸. Комітет планував видачу пайків сім'ям австрійських запасних, які потребували матеріальної допомоги, а також чиновникам та приватним особам. Окрім того комітет мав організувати дешеві їдальні, в яких нужденні могли отримати обід в межах 40 геллерів (12 коп.)²⁹. Продовольчі пайки надавалися в обмін на марки, які отримували у спеціальному комісаріаті після перевірки їх фінансового становища³⁰.

Ще гіршим було становище єврейського населення у численних містах та містечках Галичини. У Станіславові з 15 000 євреїв залишилось 5 000 найбідніших; в Самборі з 10 000 — 5 000;

в Ярославі — з 8 000 — 3 500, стільки ж залишилось у Ржешові, де до війни проживало 11 500 євреїв. Знову ж таки бідність посилювалась притоком біженців: в Ярославі — біля 1 000, в Самборі та Ржешові — до 2 100, в Старому Самборі — 250 сімей³¹. У Раві-Руській були зафіксовані випадки голодної смерті.

Допомога Петроградського комітету ЕКОПО (Єврейський комітет допомоги жертвам війни) єврейському населенню в окупованій російськими військами частині Галичини наражалася на серйозні, часто непереборні перепони, зі сторони адміністрації. «Особам єврейської національності» було заборонено в'їжджати в Галичину, а також переїжджати з одного міста в інше. Тому допомога комітету мала випадковий характер. Проте підтримка надходила від загальноросійських організацій (Всеросійський Земський Союз та Союз Міст — далі ВЗС та ВСМ відповідно), які опікувалися усім населенням Галичини і євреями в тому числі (особливо це стосувалося медичної допомоги).

Всеросійський Земський Союз розпочав свою роботу у Галичині одразу після захоплення Львова російськими військами. На початку вересня 1914 р. Головний комітет ВЗС запропонував командуючому 8-ї армії генералу О. О. Брусилову відправити у його розпорядження два перев'язочно-харчових пункти та отримав його згоду на їх слідування за армією. Начальниками загонів, які прибули до Львова у жовтні, були обрані Н. М. Родзянко та К. П. Харитонов. Перший загін відкрив невеликий шпиталь у селі Тарчановицях, але невдовзі він був закритий у зв'язку з передислокацією. Пізніше, в середині грудня, загін обслуговував своїм персоналом та запасами два австрійських шпиталі, у яких поряд з пораненими перебували й заразні хворі (холера, сипний тиф, дизентерія), пізніше частину підопічних передали польовим шпиталям³². Головний комітет відрядив до Галичини двох представників — С. П. Шликевича та Ф. І. Гаярина, які мали налагодити зв'язок між двома перев'язочно-харчовими загонами, облаштувати склади та налагодити подальшу роботу ВЗС на підвідомчій їм території. Склади розпочали свою

діяльність у другій половині листопада (у Бродах та Львові; з грудня — у Раві-Руській, Ржешові, Турі, Ярославі, Новому Загоржі, Дембиці, Тарнові та ін.). Речі на склади надходили з Москви, а продукти харчування — з Києва³³. Таким чином, первісно робота ВЗС зосереджувалася навколо потреб російської армії.

З весни 1915 р. Всеросійським Земським Союзом була організована мережа медично-харчових пунктів у Рава-Руському, Любельському та Ярославському повітах. Такі центри обслуговували, як християн, так і євреїв: кожен отримував фунт хліба (454 гр.) для дорослого та $\frac{1}{2}$ фунта для дитини щоденно, а також черпак супу та сухий ячмінь³⁴. Проте досить часто представники Всеросійського Земського Союзу (далі — ВЗС) вороже ставились до євреїв, що виявляли бажання скористатись їх допомогою, і тому такі харчові пункти не були популярними і до них звертались лише ті, кому реально загрожувала голодна смерть³⁵.

Інший спосіб допомоги — створені ВЗС кооперативні крамниці, у яких населення могло придбати продукти першої необхідності за доступними цінами. Проте в окремих містах єврейське населення не мало можливості скористатись послугами таких закладів: у Чорткові за розпорядженням місцевої влади було заборонено продавати товари євреям, аналогічна ситуація була з двома кооперативними крамницями у Тарнополі (у третій продавали раз на тиждень і лише напротязі 2 годин)³⁶. Особливо важливою була роль ВЗС в організації надання медичної допомоги населенню та боротьбі з епідеміями (особливо тифу).

Ще однією організацією, що була задіяна у створенні амбулаторних пунктів на території Східної Галичини, було Пироговське товариство. Наприкінці січня 1915 р. з Москви виїхали А. Й. Бонч-Осмоловський, О. Л. Видріна та Л. К. Тарасович. До Галичини вони прибули на початку лютого 1915 р. і спочатку зайнялися розподілом харчових запасів, які були ними доставлені. А. Й. Бонч-Осмоловський в укладеному ним звіті особливо наголошує на інтернаціональному складі комітетів,

сформованих ними на місцях: «В обох містах [Рава-Руська та Магерів] у справі укладання списків тих, хто є найбільш нужденним, та до розподілу продуктів ми залучали поважних місцевих старожилів: у Раві — д-ра Розе, єврея, колишнього члена магістрату поляка Когута та уніатського священника. У Магерові був обраний населенням комітет з двох русинів, двох поляків та двох євреїв».³⁷ Згідно свідчення представника Пироговського товариства у Галичині, санітарна справа перебувала у катастрофічному стані: лише в деякі повіти російською адміністрацією були запрошені лікарі (по одному на кожен); більш заможна частина населення, а це одиниці, могла скористатись послугами вільно практикуючих спеціалістів, які не втекли до Австрії. У березні 1915 р. у Рава-Руському та Цешанівському повітах широкого розмаху досягла епідемія віспи, проти якої тоді майже не робили щеплення. Побороти епідемію стало першорядним завданням, до вирішення якого залучили місцевого лікаря Вайнтрауба та його дружину в ролі сестри милосердя (згодом його замінила на цій посаді жінка-лікар Зон). У ряді міст було досягнуто домовленостей про безкоштовне обслуговування хворих місцевими лікарями, які отримували за це плату від товариства: доктори Розе (Рава-Руська), Вакс (Жовква), Гаммершліт (Дрогобич). До квітня 1915 р. Пироговська організація функціонувала у 7 містах Галичини (Цешанув, Нароль, Белжець, Любачів, Рава-Руська, Магерів та Дрогобич). Атмосфера недовіри до місцевого населення (особливо євреїв) зі сторони російської адміністрації створювала додаткові перешкоди для діяльності організації на території Галичини: працівники скаржилися на те, що кожен транспорт має обов'язково супроводжувати *росіянин* у військовій формі, зі знаком Червоного Хреста та перепусткою, бо галичани, навіть зі спеціальною перепусткою «ризикували нарватися на неприємності»³⁸.

Не менш болючим питанням, ніж медична справа, була опіка над дітьми. У Тарнополі, Скалаті, Гримайлові, Чорткові, Борщові та Озерянах ВЗС відкрив притулки («охронки») для дітей-сиріт, напівсиріт та дітей, чії батьки не могли їх прогодувати —

християнських та єврейських. Так, у Тарнополі у такому при- тулку перебувало 325 дітей (з них 300 на денному режимі), в Скалаті — 200, Гримайлові — 115, Чорткові — 125, Озерянах — 208 та Борщові — 100. Завідували такими притулками христи- яни, але вони мали позитивні відгуки серед єврейського насе- лення. Влітку 1916 р. 500 дітей мали змогу відвідувати хедери (релігійна початкова школа для хлопчиків)³⁹.

Під час Першої світової війни в лавах Російської імпера- торської армії служило близько 350 000 євреїв, які більшою чи меншою мірою намагалися дотримувалися єврейського закону, принаймні на свята. Тому окремим напрямком діяльності єврей- ських їдалень м. Львова було надання необхідних продуктів для святкування Песаха солдатам юдейського віровизнання, в пер- шу чергу борошна для випікання маці⁴⁰. Аналогічна допомога надавалась також виселенцям та біженцям. Вона була органі- зована Київським комітетом Товариства для надання допомоги єврейському населенню, що постраждало від війни (КОПЕ), а саме його працівниками С. А. Ан-ським, С. Гомельським та І. Гітерманом⁴¹. Проте після Песаха гуманітарна діяльність здійснювалась досить слабко у зв'язку з тим, що кошти надхо- дили у Галичину зі значними запізненнями і тому місцеві комі- тети змушені були зменшувати радіус своєї дії.

Влітку 1915 р. ВЗС продовжував надання посильної допо- мого біженцям та осілому населенню на тій території Галичини, яка зберігалася під російським контролем. Діяло 16 пунктів харчування: у Тлустові, Ягельниці, Борщеві, Озерянах, Козово, Козлові, Городищі, Джималові, Збаражі, Тарнополі, Підволо- чиську, Гусятині, Чорткові, Теробовлі та Пробіжній⁴². 9 грудня 1915 р. тарнопольський губернатор звернувся до київського відділу ВЗС з приводу надання допомоги 2 337 євреям-виселен- цям, які «позбавлені будь-яких засобів для існування та відчу- вають нагальну потребу в одязі, білизні та взутті»⁴³. Через від- сутність припасів та підвозу продуктів населення відчувало потребу буквально в усьому, умови воєнного часу позначились на усіх прошарках населення⁴⁴.

Організована допомога єврейських комітетів стала можливою лише після їх легалізації російською адміністрацією. У січні 1915 р. Д. Ф. Фейнберг, член Петроградського комітету ЕКОПО, виїхав до Галичини з метою дослідити стан та визначити можливі форми допомоги⁴⁵. Відповідно до отриманої інформації, більше 3 000 сімей потребували невідкладної допомоги, з них 1 500 сімей біженців⁴⁶. Д. Ф. Фейнбергу вдалось отримати згоду адміністрації на легалізацію комітетів⁴⁷. 8 квітня 1915 р. був створений Єврейський рятунковий комітет (Ratunkowy Komitet Żydowski), проте львівська єврейська громада не дуже радо вітала його появу. Якуб Діамант пояснював Семену Ан-ському, свою позицію у цій справі так: «Ви маєте розуміти, що створення російського комітету з офіційного дозволу російської влади є неприпустимим для нас. Ми були та залишаємося австрійськими громадянами. Ми вірні своїй батьківщині та нашому милосердному монархові, і євреї особливо вдячні йому. Якщо ми приєднаємось до пропозиції створити російсько-єврейський комітет, ми тим самим встановимо офіційні відносини з російською владою, що буде невдячністю щодо нашого уряду, навіть зрадою». Водночас Петроградське відділення ЕКОПО не могло просто фінансувати місцеві єврейські общини, адже це могло розцінюватись як надання допомоги ворогу. Важко сказати, як багато галицьких євреїв поділяло думку Я. Діаманта, принаймні львівський рабин Хойзнер не був з ним згодний: «Завдяки допомозі російського єврейства ми можемо врятувати тисячі чоловік від голодної смерті. І я не боюсь, що австрійський уряд вважає такий комітет незаконним. Наш уряд досить розумний та цивілізований, щоб не бачити в цьому злочину»⁴⁸. Кошторис витрат на найближчі 4 місяці становив 100 000 руб., які були асигновані Петроградським відділенням ЕКОПО за участі його Київського та Одеського комітетів⁴⁹. Київське відділення ЕКОПО (далі — КОПЕ), яке завдяки відносній територіальній близькості орієнтувалося у потребах галицького єврейства, відіграло особливо важливу роль у справі організації допомоги. До складу Рятункового комітету

увійшло 20 членів, в тому числі один представник Київського відділення ЕКОПО: Лев Аппель (художник по склу, згодом депортований у внутрішні губернії Росії), Адольф Бірнбаум (землевласник), Моріц Брандштеттер (фабрикант), Лейб Брауде (рабин), Зигмунд Бромберг (вчитель), доктор Якуб Діамант (адвокат; голова комітету; депортований), доктор Еммануїл Дрезднер (член верховного суду), Шимон Феллер (купець; скарбник; депортований), Лазар Голдберг (домовласник), доктор Бернард Хаузнер (учитель, тимчасово виконував обов'язки рабина; секретар), Еліас Гершеля (домовласник), доктор Моріц Хуллес (адвокат; заступник голови), Адольф Лінденбергер (купець), доктор Лілієн Норберт (лікар), Соломон Мандель (шкільний радник; помічник секретаря), доктор Герман Рабнер (адвокат), Якуб Штро (радник), Мешулем Салат (рабин), Леон Валь (купець), Освальд Ціон (лікар; депортований). При комітеті діяло 8 секцій: 1) фінансова; 2) допомоги місцевим жителям; 3) допомоги біженцям та іноземцям; 4) провінційна; 5) продовольча; 6) речова (взуття та одягу); 7) догляду за дітьми; 8) медична; 9) з проблем Перемишля⁵⁰.

Робота провінційного відділу значно ускладнювалася законодавчим обмеженням свободи переміщення євреїв з одного повіту Галичини до іншого. З врахуванням фактору шпигуноманії та особливої уваги до євреїв з цього приводу, поїздки по регіону для з'ясування ситуації на місцях були дуже небезпечними. Єврейське населення провінції могло розраховувати переважно лише на посильну допомогу місцевих комітетів, які отримували фінансування від Рятункового комітету у Львові чи від ЕКОПО.

Секція з проблем Перемишля була створена після взяття зазначеного населеного пункту російськими військами — 2 травня 1915 р. Майже все єврейське населення покинуло місто і рушило у напрямку Львова, де і знайшло притулок. Комітет мав подбати про розміщення біженців та розподіл харчів. Для перемишлян була створена окрема (шоста) єврейська кухня, яка надавала їм дешеві обіди⁵¹.

Рятунковий комітет продовжив свою діяльність і після того, як російські війська 9 (22) червня 1915 р. залишили Львів: голова — Якоб Штро, заступники голови — Зигмунт Бромберг та Леон Валь, секретар — Бернард Хаузнер. Серед провідних членів: Е. Дрезднер, С. Мандель, Райхенштайн, Сесилія Клафтен, доктор Ландау, Мозес Лаун та ін.⁵²

Влітку 1916 р. єврейські їдальні у Тарнополі відвідувало 2 100 чол. (з них 600 дітей) місцевого населення та 3 050 виселенців. Проте через скорочення державного фінансування було вирішено зменшити кількість підопічних і надавати обіди лише непрацездатним (старим та дітям). Інша проблема, що постала перед різноманітними організаціями, які надавали допомогу постраждалим від війни — боротьба з біженством та безробіттям, які для багатьох стали способом життя. У ВЗС подали ідею оголосити усіх працездатних військовозобов'язаними та примусово залучати їх до праці, пов'язаної з обставинами війни⁵³. Але як виявилось, працездатному єврейському населенню було досить важко знайти роботу на території Галичини, що переважно було пов'язане з законодавчими обмеженнями. Євреїв активно залучали до шосейних, залізничних (завантажити/розвантажити вагони), міських (очистка вулиць) робіт, але вони не оплачувались. У Тарнополі ВЗС створив майстерню для 50 жінок, проте через нестачу сировини їх заробіток був дуже низьким — не більше 20 коп. в день. (для порівняння — у Чорткові жінки заробляли близько 1 руб.)⁵⁴. Влітку 1916 р. у зв'язку зі зменшенням допомоги, що надавалася загальноросійськими організаціями, їдальні функціонували лише у Збаражі, Тарнополі, Скалаті, Чорткові, Ягольниці, Коломиї, Станіславові та Збаражі⁵⁵.

Компенсувати скорочення допомоги з боку ВЗС намагався КОПЕ, який спрямовував свою допомогу в першу чергу в тих напрямках, які не забезпечувались ВЗС або іншими державними установами: надання палива, покращення харчування хворих, старих та дітей, оренда житла, допомога рабинам, мела-медам (учитель хедеру) та шойхетам (різники худоби), ремонт взуття, надання медикаментів та оплата послуг лікарів у місцях,

де вони були важкодоступними⁵⁶. Як ВЗС, так і КОПЕ, переважно опікувалися виселенцями і значно менше місцевими євреями (КОПЕ витрачав лише 1/10 щомісячного галицького бюджету). Продовольча допомога надавалась переважно натурою. Раціон харчування складався з 1 фунта муки на душу в день, 0,5–1 фунта м'яса на душу раз на тиждень (в суботу), молока та яєць. Витрати КОПЕ на потреби Галичини сягали 130 тис. руб. на місяць⁵⁷. В середині 1916 р. у зв'язку з посиленням зубожіння населення постала проблема зрівняння допомоги.

Погане харчування та умови проживання призводили до епідемій інфекційних хвороб. Так, у містечку Королівці Борщівського повіту у липні–серпні 1916 р. знаходилось 60 осіб, хворих віспою, тифом, скарлатиною та дифтерією. В Озерянах спостерігалось масове захворювання дітей скарлатиною та дифтерією⁵⁸. Нестача медичних працівників, дефіцит медикаментів додатково ускладнювали боротьбу з епідеміями.

Після визволення регіону від російської окупації влітку 1915 р. з внутрішніх районів Австро-Угорщини до Галичини повернулася частина єврейських біженців, але Брусиловський прорив влітку 1916 р. спричинив нову хвилю уходництва в західному напрямку. Таким чином, вони змогли повернутись лише у 1917 та 1918 роках.

Навесні 1916 р. усім євреям-виселенцям дозволили повернутись додому по всій лінії Збруча з внутрішніх губерній Російської імперії (фактично лише в Скалу і Кудринці), влітку 1916 р. дозвіл отримали євреї з Гусятина: «... ця новина, як блискавка рознеслася серед гусятинців. На вустах всіх гусятинських виселенців одне лише слово: «додому». Але справа в тому, що «дому» в них нема. В Гусятині все зрівняно з землею. Залишились лише селянські хижі та руїни єврейських будинків. [...] Проте вони віддають перевагу усіляким негараздам та стражданням «у себе вдома», ніж становищу «нахлібників» на чужбині»⁵⁹. У серпні 1916 р. до Гусятина планувало повернутись близько 1 000 чол. (250 сімей). Майже нікому не дозволили повернутись у «свої» населені пункти. Так, наприклад, виселенці зі Снятина (до 5 000 чол.)

були поселені в Чорткові та Ягельницях, з Підволочиська (більше 5 000 чол.) — в Тарнополі та Скалаті, з Отинії — в Гримайлові та інших містах, зі Скали (1 500 чол.) — в Борщові та Озерянах, із Заліщиків — в Хераскові, з Гусятина (до 4 000 чол.) — в Копичинцях. Таким чином було розсіяно більше 35 000 чол.⁶⁰ Накопичення прийшлого єврейського населення у малих населених пунктах посилювало житлову кризу. Безпритульні змушені були проживати по 4–5 сімей у малесеньких кімнатах, синагогах, школах, хлівах тощо, що у свою чергу разом із недоїданням викликало епідемії хвороб. За свідченням С. Ан-ського, за перші шість місяців, поки було організовано допомогу, від голоду та хвороб померло 5 000 чол. з 35 000 тих, що повернулись⁶¹.

Лютнева революція у Росії внесла корективи у російську систему управління окупованою Галичиною та Буковиною. На зміну воєнному генерал-губернатору областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни (Ф. Ф. Трепов виконував свої обов'язки до 13 березня 1917 р., далі передав свої повноваження помічникові — генерал-лейтенанту Усову) прийшов обласний комісар Тимчасового уряду Галичини та Буковини (Д. І. Дорошенко з травня 1917 р.)⁶².

18 березня 1917 р. Семен Ан-ський подав голові Ради Міністрів — Б. В. Штюрмеру та міністру закордонних справ — С. Д. Сазонову, доповідну записку, в якій докладно описав стан єврейського населення Галичини та Буковини: «... з першого ж дня окупації єврейське населення було позбавлено не лише громадянських, але й людських прав та було поставлене поза законом. Євреїв повсюдно вигнали з магістратів, судів та інших установ, які продовжували функціонувати. Єврейські общини (Cultusgemeinde), що займались справами культури та благодійності, закриті. [...] З десятків міст та містечок населення було поголовно виселене, часто за кілька годин, та відправлено вглиб Росії. З інших місць було забрано як заложників тих небагатьох заможних та інтелігентних осіб та відправлено переважно до Сибіру»⁶³. Окрім С. А. Ан-ського на Галичині працювали С. Ю. Гомельський, який «організував усю допомогу

Київського комітету, виявивши колосальну енергію та самопожертву» та Ф. Є. Ландер, що «з самого початку війни об'їжджав Галичину та був першим піонером допомоги галицькому єврейському населенню»⁶⁴. Після чергової поїздки по Галичині на початку 1917 р. С. А. Ан-ський прийшов до висновку, що «справа допомоги була організована правильно, систематично, але на початку, через обставини, що склались, не могла бути іншою, як філантропічною». Після свого повернення до Києва він запропонував КОПЕ план реорганізації справи допомоги на основах самопомоги, який згодом і був ним затверджений.

Становище єврейського населення Галичини дещо покращилось у 1916 р. в результаті заміни військової адміністрації цивільною та приборкання наклепництва. Проте обмеження євреїв у правах продовжували існувати й на початку 1917 р., після Лютневої революції — «не було масових виселень, але зберігся дух старої влади»⁶⁵. До подій у Росії галицьке єврейське населення поставилось з недовірою, і коли С. А. Ан-ський під час нарад у Чернівцях та Тарнополі запропонував звернутись до нового уряду з проханням про полегшення становища євреїв, то ця пропозиція була відхилена, бо побоювались репресій зі сторони місцевої влади⁶⁶. Тоді Семен Ан-ський уклав доповідну записку про становище єврейського населення у Галичині та запропонував КОПЕ негайно розпочати відновлення єврейських громад у містах та містечках та скликати з'їзд для передачі справи допомоги у їх руки. Доповідна записка була схвалена КОПЕ і 15 березня 1917 р. представлена міністру іноземних справ П. М. Мілюкову⁶⁷, який зацікавився цим питанням та обіцяв внести її на розгляд Ради Міністрів. Через кілька днів цей же документ був переданий М. М. Вінавером міністру внутрішніх справ Г. Є. Львову, але ніяких позитивних наслідків ця ініціатива не мала.

У квітні 1917 р. Тимчасовий уряд схвалив (з деякими правками) проект цивільного управління Галичини та Буковини, розроблений комісією при комітеті ПЗФ ВЗС. На проведеному засіданні було піднято ряд питань щодо повернення галичан на

місця їх постійного проживання. Представник КОПЕ звернув увагу на ту обставину, що «при поверненні на рідні місця більшості цих виселенців і повертатись нема куди, бо після повернення вони знайдуть не будинки, а попелища та вщент зруйновані міста та містечка [...] Таким чином, необхідно вжити заходів для того, щоб знесилені та змучені виселенці отримали можливість після повернення додому жити у більш-менш нормальних людських умовах»⁶⁸. Після тривалого обміну думками, в якому взяли участь Д. І. Дорошенко, П. К. Линниченко, Ф. І. Окуневський, Б. Є. Вайшельбаум та інші, було вирішено створити спеціальну комісію комітету Південно-Західного фронту ВСМ з питання повернення виселенців, а також надання допомоги на шляху та на місцях, до якої мали увійти по одному представнику від ВЗС, Союзу міст та національних організацій: української, єврейської та польської. Комісія здійснювала лише загальне керівництво процесом повернення та розселення, а організація допомоги відповідно до національних особливостей виселенців концентрувалася в руках національних організацій. Відповідний проект мав бути представлений делегатом комісії І. І. Красковським міністру закордонних справ П. М. Мілюкову⁶⁹.

Наприкінці квітня 1917 р. Семен Ан-ський та секретар КОПЕ В. Є. Вайншельбаум мали зустріч з щойно призначеним комісаром Тимчасового уряду з управління окупованою Галичиною та Буковиною Д. І. Дорошенком. Було вирішено призначити Ф. Є. Ландера уповноваженим КОПЕ при комісарі, що й було реалізовано в середині травня 1917 р. У розмові з Дмитром Дорошенком Семен Ан-ський виступив з ініціативою створення та відправлення у Галичину слідчої комісії для з'ясування справ про зловживання щодо євреїв як з боку адміністрації, так і місцевого населення. 24 травня він зустрівся з міністром юстиції П. М. Переверзєвим. Було погоджено створення такої комісії у складі 5 чоловік (з них два кандидати від євреїв як найбільш постраждалої частини населення — С. М. Гінзбург та А. О. Зайдеман)⁷⁰.

17–19 травня 1917 р. у Тарнополі відбувся з'їзд представників єврейського населення окупованої російськими військами частини Галичини та Буковини. На з'їзді, що був скликаний Київським єврейським комітетом допомоги жертвам війни з відома та дозволу головнокомандуючого генерала О. О. Брусилова, були представлені 30 міст та містечок Галичини та Буковини (як місцеве населення, так і виселенці), окрім того були делеговані представники допомогових комітетів. Всього брало участь 150–160 делегатів та 300–400 гостей⁷¹. Мета з'їзду була суто практична — обговорити питання подальшої допомоги від Київського комітету. Проте ця подія відіграла дуже важливу роль у справі єднання галицького та російського єврейства. Червоною ниткою у всіх промовах проходила думка про єдине єврейство: «Галицьке єврейство цінує не тільки ту матеріальну підтримку, яку надало йому російське єврейство [...] воно особливо цінує моральну підтримку, яку йому дали російські євреї в той час, коли галицьких переслідували брехливими наклепами»⁷². Було прийнято рішення передати функції комітетів допомоги обраним на демократичних началах органам єврейського населення Галичини та Буковини. Фінансування такі структури мали отримувати, як від субсидій комітетів допомоги, так і від самооподаткування. З приводу висланих у Сибір галичан-євреїв, кількість яких сягала 10 000 чол., з'їзд виступив за їх повернення на територію, окуповану російськими військами, а жителі австрійської Галичини мали повертатись через нейтральні держави. У випадку неможливості повернення останніх — клопотатись про надання їм можливості вільного пересування в межах «великої, вільної Росії».

Щодо питання продовольчої допомоги, яку надавали земський та міський союзи, що припиняли свою діяльність у Галичині, то з'їзд постановив клопотатись про те, щоб вона була передані у відання «органів самопомоги» галицького єврейства, з забезпеченням транспортом та спорядженням. Шкільне питання вирішувалось у напрямку відновлення або створення єврейських навчальних закладів, а питання про мову та

характер школи віддавалося на розсуд населенню певної місцевості.

Після Лютневої революції у Росії становище єврейського населення Галичини поліпшилось лише у правовій сфері, натомість їх матеріальне становище погіршилось, перш за все у зв'язку з поверненням з внутрішніх російських губерній біженців, а також через зростання дорожнечі та відсутність уваги до питання потреб галичан з боку російської громадськості, яка до цього часу була основним благодійником галицького населення. Ситуація ускладнювалась подіями на фронті, зокрема провалом Червненого наступу 16 (29) червня — 15 (28) липня, втратою Тарнополя 11 (24) липня 1917 р. та загальним послабленням позицій російської армії.

Таким чином, діяльність благодійних організацій з надання допомоги постраждалому від війни єврейському населенню Східної Галичини розпочалася з перших місяців війни. Під час російської окупації краю допомога Галичині надавалась спільно Петроградським та Київським відділеннями ЕКОПО. Всього Центральний Комітет витратив 1 551 400 руб. на надання допомоги єврейському населенню Галичини, а також 579 526 руб. галичанам-євреям, розсіяним по території Російської імперії⁷³. Вказані установи активно співпрацювали з місцевими єврейськими комітетами допомоги, а також з ВЗС (Південно-Західний комітет). Єврейське населення Східної Галичини більш охоче зверталось по допомогу до національних комітетів, що обумовлювалося в першу чергу особливостями життєдіяльності єврейських громад. Співпраця галицького та російського єврейства сприяла його об'єднанню, розвитку відчуття спільності інтересів. Умови війни змусили єврейське населення до створення філантропічних організацій, що виникли з єдиною метою — допомогти, але вже не просто одновірцям, а народу. Усвідомлення спільності долі безвідносно підданства чи громадянства стало вирішальним чинником для підйому національних гасел та посилення боротьби за рівноправ'я, що у свою чергу стало плацдармом для активізації та мобілізації єврейства у 1917 р.

¹ *Барталь І., Полонскі Е.* Євреї Галичини під владою Габсбургів // Полін. Вибрані статті. Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2011. — С. 23, 41–42.

² *Himka J.-P.* Dimensions of a Triangle: Polish-Ukrainian-Jewish Relations in Austrian Galicia // Polin. Studies in Polish Jewry. Vol. 12. Focusing on Galicia: Jews, Poles and Ukrainians (1772–1918) / Ed. by Israel Bartal and Anthony Polonsky. — London-Portland, Oregon: The Littma Library of Jewish Civilization, 1999. — P. 25-28.

³ *Tokarski, S.* Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868-1914. — Warsaw : Wydawnictwo «Trio», 2003. — P. 72.

⁴ *Бахтуріна А.Ю.* Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / Ассоциация исследователей российского общества XX века / В. В. Шелохаев (предисл.). — М.: АИРО-XX, 2000. — С. 70.

⁵ *Сергеєва І. А.* Семен Ан-ський — письменник, етнограф, громадський діяч (за документами періоду Першої світової війни з архівів Києва та Москви) / І. А. Сергеєва // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2005. — Вип. 10. — С. 139–154.

⁶ *An-ski S.* Der yiddisher hurban fun Poylen, Galizie un Bukovina (fun tog-buch 1914-1917).

(1917-1914 גאַטט וןפֿ) אַניוואָקוב וואַ עיצילאָג, ןעלויפֿ ןױפֿ ןברוח רעשידױ רעד (1917-1914 זער-דערט דױב; Zniszczenie Galicji; The Distraction of Galicia) // Gezamelte shriften. Ferter band (דנאַב רעטרעפֿ). — Warszawa: Wydawnictwo “An-ski”, 1921. — St. 15.

⁷ *Rozenblit Marsha L.* Reconstructing a National Identity: The Jews of Habsburg Austria during World War I. — Oxford University Press, 2001. — P. 66.

⁸ ЦДАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 48; Див. також: арк.. 8-8зв, 14-14зв, 16-20; ВФЮ ІР НБУВ. — Ф. 321. — Оп. 3. — №151.

⁹ ЦДАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 48-48зв, 71; Schall J. Żydowswo Galicyjskie w czasie inwazji rosyjskiej (w latach 1914-1916). — Lwów: nakładem księgarni I. Madfesa, 1936. — St. 6-10.

¹⁰ ЦДАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 73.

¹¹ ЦДІАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 49, 73; Schall J. Żydowswo Galicyjskie. — St. 10.

¹² ЦДІАК. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 48, 71.

¹³ Биржевые ведомости. — 24 февраля 1915. — №14690. — С. 5; Odezwy i rozporządzenia z czasów okupacyi rosyjskiej Lwowa 1914–1915. — Lwow: H. Altenberg, E. Seyfart, E. Wende, 1916. — St. 41.

¹⁴ Про економічне становище євреїв у російських губерніях див.: *Бруцкус Б. Д.* Экономическое положение евреев и война // Русская мысль. — Апрель 1915. — С. 27–44.

¹⁵ Дело помощи. — 1916. — №4–5. — Ст. 5; Державний архів Київської області (ДАКО). — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 2.

¹⁶ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны с начала деятельности (август 1914 года) по 30 июня 1917 года. — Петроград: Типография М. Волковича, 1918. — С. 34; *An-sky S.* The Enemy at His Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I. Edited and translated by Joachim Neugroschel. — New York: Metropolitan Books/Henry Holt and Co., 2002. — P. 230.

¹⁷ *Chołodecki Białynia J.* Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914–1919/22 czerwca 1915: Z własnych przeżyć i spostrzeżeń. — Lwów, 1930. — St. 86–87.

¹⁸ Jüdisches Archiv. Mitteilungen des Komitees “Jüdisches kriegsarchiv”. — Lieferung 8-9. Jänner 1917. — Verlag: R. Löwit, Wien. — S. 35.

¹⁹ Там само.

²⁰ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны. — С. 34; Новый Восход. — 1914. — № 45. — Ст. 17.

²¹ Jüdisches Archiv. — S. 33; Neue Freie Presse (Wien). — 4 November 1924. — №21605. — S. 16; Schall J. Żydowswo Galicyjskie. — St. 3.

²² *Schall J.* Żydowswo Galicyjskie. — St. 4.

²³ *Chołodecki Białynia J.* Lwów w czasie okupacji rosyjskiej. — St. 71; Jüdisches Archiv. — S. 34; Schall J. Żydowswo Galicyjskie. — St. 4.

²⁴ Львовское военное слово. — №24. — 24 октября 1914. — С. 3-4.

²⁵ Там само. — №34. — 5 ноября 1914. — С. 2.

- ²⁶ Там само. — № 2. — 27 сентября 1914. — С. 2; № 34. — 5 ноября 1914. — С. 1.
- ²⁷ Там само. — № 68. — 15 декабря 1914. — С. 4.
- ²⁸ Там само. — № 2. — 27 сентября 1914. — С. 2.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. — № 3. — 28 сентября 1914. — С. 3.
- ³¹ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны. — С. 34.
- ³² ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 37.
- ³³ ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 37зв-38.
- ³⁴ *An-sky S. The Enemy at His Pleasure.* — P. 231.
- ³⁵ Дело помощи. — 1916. — № 4—5. — Ст. 6; ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 3.
- ³⁶ Дело помощи. — 1916. — № 4—5. — Ст. 7.
- ³⁷ ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 1.
- ³⁸ ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 169. — Арк. 1-5.
- ³⁹ *An-sky S. The Enemy at His Pleasure.* — P. 232.
- ⁴⁰ ВФЮ ІР НБУВ. — Ф. 321. — Оп. 3. — № 409, 412, 413, 415, 418.
- ⁴¹ ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 1.
- ⁴² ЦДІАУК. — Ф. 721. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 3.
- ⁴³ ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 153.
- ⁴⁴ ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 152.
- ⁴⁵ Биржевые ведомости. — 1 (14) февраля 1915. — № 14646. — С. 1.
- ⁴⁶ Новый Восход. — 1915. — № 7. — Ст. 18.
- ⁴⁷ *An-sky S. The Enemy at His Pleasure.* — P. 75.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Новый Восход. — 1915. — № 7. — Ст. 18.
- ⁵⁰ Jüdisches Archiv. — S. 35—37.
- ⁵¹ Там само.

- ⁵² Jüdisches Archiv. — S. 35–37.
- ⁵³ ЦДІАУК. — Ф. 715. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 61.
- ⁵⁴ Дело помощи. — 1916. — №4-5. — Ст. 7; ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44, — Арк. 3-4.
- ⁵⁵ Дело помощи. — 1916. — №12. — Ст. 8; An-sky S. The Enemy at His Pleasure. — P. 232.
- ⁵⁶ ДАКО. — Ф. 445. — Оп. 1. — Спр. 44, — Арк. 8.
- ⁵⁷ Еврейская неделя. — 1917. — №22. — Ст. 20.
- ⁵⁸ Дело помощи. — 1916. — №12. — Ст. 10.
- ⁵⁹ Дело помощи. — 1916. — №12. — Ст. 7.
- ⁶⁰ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны. — С. 35; An-sky S. The Enemy at His Pleasure. — P. 231.
- ⁶¹ An-sky S. The Enemy at His Pleasure. — P. 231.
- ⁶² Любченко В.Б. Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917-1918 рр.) // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. Випуск 8. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 51–52.
- ⁶³ Еврейская неделя. — 15 апреля 1917. — №14-15. — Ст. 60-61.
- ⁶⁴ Там само. — 1917. — №22. — Ст. 20.
- ⁶⁵ Там само. — Ст. 21.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. — 1917. — №14-15. — Ст. 60–61.
- ⁶⁸ Еврейская неделя. — 1917. — №19-20. — Ст. 56.
- ⁶⁹ Там само. — 1917. — №19-20. — Ст. 56-57.
- ⁷⁰ Там само. — 1917. — №22. — Ст. 21-22.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само. — 1917. — №23. — Ст. 22.
- ⁷³ Отчет Центрального Еврейского Комитета Помощи Жертвам Войны. — С. 35.